

BADIIY ASARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARINI TAHLIL QILISH BORASIDAGI BA'ZI MULOHAZALAR

Cho'liyev Ruhillo Abdullayevich

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya: mazkur maqolada til birliklarini lingvomadaniy jihatdan tahlil qilish, uning ahamiyati, mohiyati, metodologiyasi, xususiyatlari, o'ziga xos tomonlari, bunda zamon va makon, individuallik, umumlashmalikning o'ziga xos qirralari va boshqa masalalar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: lingvomadaniyatshunoslik, bobo til ,matn, etalon, realiya, paremiologiya, frazeologiya, individuallik, tarixiy-tadrijiy taraqqiyot

Tilning lingvokulturologik tabiatini o'rganishdagi ishlarni amalga oshirish uchun obyekt vazifasini o'tovchi manbaning mavjud bo'lishi, aniq materialni belgilab olish dastlabki muhim vazifalardan biri sanaladi. Badiiy asar, umuman olganda, qaysidir davrga tegishli matn eng ishonchli manba vazifasini o'tay oladi. Eng qadimgi turkiy til(bobo til) davridan tortib, hozirgi davr tiliga qadar bosib o'tilgan davrning tilini tadqiq qilishda matn tushunchasi birlamchi obyektiv va rad etib bo'lmas birlikdir.

Ma'lum bir shaxs tomonidan yaratilgan matnning o'rganilishdagi muhimlik darajasi quyidagi spetsifikalarga asoslanadi:

1) matn yaratuvchisi matnga zamon va makon tushunchasining belgilab olinganligi;

2) xalq turmush tarzi, uning fikr-o'ylarini o'zida jamlay olgan lingvistik birliklarning mavjudligi;

3) shaxsiy va jamoaviy individuallikni belgilab beruvchi vositalar etalonlar, realiyalar, onomastik birliklar, paremiologik, frazeologik realiyalar va boshqa birliklarning mavjud ekanligi;

4) ijodkorning yaratilgan matnga daxldorligi kabilar.

Lingvokulturologiyaning o'rganilishi maxsus yondashuvlarni talab qilganidek, undagi turlicha ichki, tashqi ishoralar, lisoniy belgilar muhim ahamiyat kasb etadi. Obyekt sifatida birgina shaxs olingan taqdirda ham uning o'zi boshqalar bilan aloqadorlikda bo'lmagan taqdirda ham alohida til madaniyati egasi sanaladi.Uning tevarak-atrofdagi boshqa kishilar bilan munosabati asosida umumiy va ayni paytda farqli madaniyati shakllanadi.Shuning uchun shaxs madaniy qiyofasi boshqa shaxslarning lisoniy-madaniy qiyofasi ta'sirida mavjud bo'ladi. Ayni bir shaxsning lisoniy-madaniy dunyoqarashi boshqalarni inkor qiladi va ma'lum darajada taqozo

ham qilib turadi. Shaxs lisoniy-madaniy qiyofasining asosini quyidagi holatlar shakllantirishi mumkin:

- 1) an'anaviy, uzviy davom etuvchi hayot tarzi;
- 2) tevarak-atrofdagi mavjudlik, borliqning obyektiv va subyektiv barqarorligi;
- 3) boshqa madaniyat va til ta'sirlarining mavjud yoki mavjud emasligi;
- 4) tarixiy-tadrijiy taraqqiyot.

Yuqoridagi omillar atroflicha tahlil qilinadigan bo'lsa, har bir jihatning juda muhim ekanligi oydinlashadi. O'zgarishsiz hayot tarzi, an'analar insonning boshqa odamlarni, uzoq yillar davomida birgalikda hayot faoliyatini birgalikda olib borganlarni o'zining sifatida qabul qiladi. Jumladan, O'zbekiston hududida asrlar davomida o'zbek va tojik xalqlari yonma-yon, birlikda yashab kelishadi, natijada ularning tillari, madaniyatlariida uyg'unlashish jarayoni ham kechishi tabiiy. Boshqa millat vakillarining ham tili va madaniyatining integratsiyalashuvi kechadi. Ruslarning kirib kelishi bilan ma'lum bir marosimlarda o'zgarishlar sodir bo'ldi. **"Kelin ko'ylak"** birligi leksik jihatdan umumturkiy tilga mansub, ammo uning ost ma'nosi milliylik kasb etmaydi, mazkur birlik ruslar yoki yevropaliklar nikoh to'yi marosimida kiyadigan, asosan, oq yoki boshqa ranglardagi maxsus shu marosim uchun mo'ljallangan obyekt tushunchasini bildiradi. Inson yashaydigan tabiiy sharoitning ijtimoiy muhitning ta'siri lingvomadaniy jihatdan tilda aks etadi. Qushlar, hayvonlar, hasharotlar, turli xil o'simliklar, daraxtlar, insonlarning yillar davomida odat tusiga kirib qolgan hayot tarzi ham tilda namoyon bo'ladi. Realialar, maqol, hikmatli so'zlar, iboralar, turli paremiologik birliklar, metaforalar, o'xshatishlar, hattoki lakunalar ham bevosita shu jarayonga aloqadorlikda kechadi.

Mamlakatimiz ko'p millatli xalq bo'lganligi sababli istalgan boshqa til vakillarining kirib kelishi, o'z tilida muloqotda bo'lishi ularga hech qanday noodatiy tuyilmaydi. Masalan, Samarqand, Buxoro, Xiva kabi tarixiy shaharlarimizning xalq tilida ham xorijiy mehmonlarning qaysi hududlardan ko'proq kelishi va qaysi tillardan ko'proq foydalanishiga qarab sinxron lingvomadaniy holatning yuz berishini kuzatish mumkin. Bunday til birliklarining juda ko'p qismi ergonomik (Xalq, qabila, urug' va boshqalar xil etnik uyushmalar nomi) birliklar va mahsulot nomlarida kuzatiladi.

Lingvomadaniy hodisalarni kuzatishda, tadqiq qilishda tilshunos olimlarimiz tomonidan ma'lum bir haqli savollarga javob topish lozimligi qayd etiladi. Bular quyidagilar:

1) til konseptlarining hosil bo'lishi, tashkil topishida madaniyat qay darajada ta'sir o'tkaza oladi? Konsept yillar davomida insonda shakllangan, muvofiqlashgan xossalardir. Konsept turli tushunchalarni birlashtiradi va ayni chog'da farqlab, undan-

da yirikroq tushunchalar doirasida yana umumlashtiradi. Bu, albatta, tilda ham xuddi shu holatda namoyon bo'ladi. Inson, hayvonot olami va uni o'rab turgan borliq qay darajadadir bir – biridan farqlanib tursa-da, aslida til konsepti asosida umumiylik kasb etadi va aloqadorligi anglashiladi.

2) til birliklari tarkibi ma'lum bir semadan iborat bo'ladi, davr o'tishi bilan mana shu yagona sema ma'lum darajadagi semiotik qatlamni hosil qiladi, **“madaniy ma'no”** mana shu semiotik qatlamga qanday daxldor bo'ladi?

3) nutq egalari leksik birliklarni qanday ma'noda qo'llaydilar, bu tushuniladigan ma'no nutqning umumiy vaziyatiga qanday ta'sir eta oladi, umumiy psixologik jarayonga ta'siri qay yo'sinda kechadi? Mazkur savollarga javob topish tilning lingvomadaniy spetsifikasini to'g'ri anglash imkonini beradi. Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm viloyatlarida dunyoga keltirgan ayolga nisbatan turlicha leksik birliklarni ishlatishadi, **“ona”, opa”, ena”** kabi birliklar bir ma'noni, ya'ni **“ona”**ni ifodalashda xizmat qiladi, **“oyi(jon)”** qaynonani atovchi leksik birlik sanaladi. Til birliklarini kim va qaysi geografik hudud nuqtayi nazaridan kelib chiqib ishlatayotgani shaxsning milliy holatini yanada tor doirada idrok qilishimiz lozimligini taqozo qiladi. **“Qimirlagan qir oshar”** yoki **“Tuyaga yantoq kerak bo'lsa, bo'ynini cho'zadi”** kabi ikki maqolning kelib chiqish hududi, uni qo'llovchi shaxslarning borliq ta'siri asosidagi dunyoqarashlarida tafovut mavjud bo'ladi.

4) til egalarining madaniy-lisoniy kompetensiyasi ham lingvomadaniy spetsifikaning ajralmas qismidir. Madaniy – lisoniy kompetensiya deyilganda, til egalari istalgan leksik birlikni, frazeologik va paremiologik birliklar, metaforalar, o'xshatishlar, turli spetsifikalar, milliy etalonlar, realiyalarni maxsus tayyorgarlik asosida muomalaga olib kirmasliklaridadir. Realiya va lakunarlik ham shular jumlasiga kiradi. Buning sababi til egalarida lingvomadaniy kompetensiyaning shakllanganligi bilan belgilanadi, ularning qay darajada ishlatish esa ularning til materiallarini qay darajada o'zlashtirganliklari, til materiallarining boyligiga aloqadorlikda amalga oshadi.

5) lingvokulturologik spetsifikaning yana bir jihati til egalarida madaniy ta'sirning sferasi, mana shu sferani qay darajada qabul qilganliklari bilan belgilanadi. Buni quyidagicha izohlash mumkin: til egalari yashayotgan makon va zamon madaniyatning dastlabki va birlamchi sferasini tashkil etadi, tarixiy davr, har xil madaniyatlarning ta'siri sferaning yana boshqa bir tomonidir. Abdulla Qodiriyning har bir asarida turlicha davr, zamon va makonning o'zgarib turishi, shunga qarab insonlarning ham milliy-madaniy qiyofasining ham o'zgarib turishi ko'zga tashlanadi. Bu

holat obrazlarning dunyoqarashida aks etadi, muhit sharoitidan kelib chiqib qoʻllaydigan lingvistik birliklari ularning milliy-madaniy qiyofalarini ham gavdalantirib turadi.

Lingvokulturologiyaning aniq yoʻnalishi, obyekti va usullarini belgilab olish uchun maʼlum bir qoida va qarashlarni ishlab chiqish talab etiladi. Bu borada V.Teliyaning olib borgan tadqiqotlari asosidagi ilmiy xulosalari fanning aniq maqsadini belgilab olish uchun muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Uning fikricha, har bir tilning milliy-madaniy va lingvistik holatlarini, uning asosini, muhim jihatlarini aniqlash uchun *“ichki kuzatuvchi”* tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. *“Ichki kuzatuvchi”* shu tilning egasi yoki shu tilning xususiyatlarini atroflicha biladigan shaxs boʻlishi mumkin. Bunday *“ichdan”* kuzatuv amaliyotining ahamiyatli tomoni shundaki, tilda ajralmas holga kelib qolgan birliklarni faqatgina shu til egalarining oʻziga tushinishi mumkin, uning lingvomadaniy jihatlarini aniqlash ham aynan shu til xususiyatlaridan batafsil maʼlumotga ega boʻlgan, tilning lisoniy-madaniy kompetensiyasidan xabardor shaxslar vositasidagina amalga oshirilishi mumkin. Boshqa metaforik birliklar, oʻxshatishlar, turli xil ramzlarni ham xil-xususiyatlarini aniqlash xuddi shunday prinsip asosida olib boriladi. Ichki va tashqi kuzatuv omillari turli vaziyatlarda, kuzatish parametrlari nutqayi nazaridan dialektik yondashuvga asoslanadi. Tilning tashqi belgilari, uning dastlabki ifodalaydigan maʼnosidan xabardor boʻlmay turib, uning nimalarga aloqadorligi, qanday lingvomadaniy ahamiyat kasb etishini bilish mutlaqo imkonsiz.

Demak, lingvokulturologik tadqiqni malga oshirishda tashqi va ichki kuzatuv muhim ahamiyat kasb etishi oydinlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. -М.: Академия, 2000
2. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. –М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология. -М.: Изд-во РУДН, 2008. -340 с.
4. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Академический проект, 2004.